

УДК 372.8:378:811

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-22-17

ЛЕВИЦЬКА Н. В.

Хмельницький національний університет

СПЕЦИФІКА «ЧОРНОГО ГУМОРУ» В РОМАНАХ Е.М. РЕМАРКА «НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ БЕЗ ЗМІН» ТА «ЧОРНИЙ ОБЕЛІСК»

У статті аналізується гумористичний дискурс романів «На Західному фронті без змін» та «Чорний обеліск» Е. М. Ремарка, розглядаються специфічні риси «чорного гумору», аналізуються форми його вираження, досліджується функціональна роль «чорного гумору» у різних художніх ситуаціях. У статті з'ясовується, що поняття «чорний гумор» це категорія світоглядного характеру, яка наближена до поетологічного поняття. У художній системі Е. М. Ремарка ми зустрічаємо цілий спектр форм вираження «чорного гумору»: екзистенційний регіт, тонку іронію, мудру посмішку, карикатурний сміх, сувору сатиру, колючу іронію, сумний гумор, комізм, криву скептичну посмішку.

Ключові слова: «чорний гумор», специфіка, естетика, гумористичний дискурс, форма вираження, функціональна роль.

LEVYTSKA N.

Khmelnytskyi National University

SPECIFIC FEATURES OF “BLACK HUMOR” IN THE NOVELS BY E.M. REMARQUE “ALL QUIET ON THE WESTERN FRONT” AND “THE BLACK OBELISK”

The article deals with the interpretation of the notion of “black humor” suggested by leading experts in literature. It has been revealed that the notion of “black humor” is a category of an outlook character close to poem-based notion. The article analyzes humor discourse of the novels “All Quiet on the Western Front” and “The Black Obelisk” by E.M. Remarque. It has been revealed that “black humor” by Remarque is a versatile phenomenon that changes by the “degree of coloring”, attributes. Specific features of Remarque’s “black humor”, forms of its expression, and functional role in various artistic situations have been studied. The author gives examples of Remarque’s “black humor” that functions as a parody, gains forms of contradiction, alogism, mockery, or play revealing role. It has been revealed that a whole range of the forms of expression of “black humor” appears in the artistic system of E.M. Remarque: existential boisterous laugh, subtle irony, wise smile, grotesque laugh, harsh satire, biting irony, sad humor, the comic element, crooked skeptical smile and others.

Key words: “black humor”, specifics, aesthetic, humor discourse, form of expression, functional role.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями

Творчість німецького письменника Еріха Марії Ремарка (1898–1970) традиційно асоціюється з образами трагедійного характеру – двома світовими війнами та з «втраченим поколінням». Але у творчості Е. М. Ремарка «чорний гумор» набуває своєрідного і багатовимірного вираження. Дослідження обмежується текстом романів «На Західному фронті без змін» та «Чорний обеліск», тому що саме в цих творах найбільш рельєфно проявляється світобачення представників «втраченого покоління», які споглядають світ крізь окуляри «чорного гумору».

Аналіз досліджень та публікацій

«Чорний гумор» як феномен у літературному світі другої половини ХХ ст. привернув увагу багатьох дослідників. Дослідженням даного питання в літературознавстві займалися Аверенцев С. С., Андреев Л. Г., Давидова Т. Т., Засурський Я. М., Кіреєва Н., Лотман Ю. М., Пронін В. О., Толкачев С. П., Черняк М. О., Староверова Є. В. Вагомий науковий внесок у дослідження цієї проблеми зробили О. М. Зверев, М. О. Мендельсон, В. І. Оленєва, Т. Н. Денисова, Р. О. Катхе, Л. В. Короткова, Ч.Б. Гарріс, І. Хассан, Ч. Рассел, С. Трахтенберг, Дж. Семроу, М.Ф. Шульц та ін. У своїх працях вони досліджували своєрідність світогляду та творчого методу «чорних гумористів», обґрунтували приналежність тих чи інших письменників до цього літературного угруповання та окреслили основні тенденції його розвитку. Серед праць, присвячених дослідженню внутрішньої природи «чорного гумору», можна виділити працю Л. Черниченка «Чорний гумор як форма модерністського роману» [8], а також праці про «чорний гумор» у «Літературній Енциклопедії термінів та понять» [4]. Водночас, феномен «чорний гумор» досі залишається недостатньо вивченим. Ще менш дослідженим є цей феномен на матеріалі художньої прози німецького письменника Е. М. Ремарка, численні романи якого отримали, на думку вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, успіх і загальне визнання завдяки своєрідності мови і широкому використанню засобів різних мовних рівнів.

Формулювання цілей статті

Мета дослідження – розкриття специфіки «чорного гумору» в романах «На Західному фронті без змін» та «Чорний обеліск» та аналіз його функціональної ролі та форм вираження.

Виклад основного матеріалу

Аналіз теоретичних робіт вказує на неоднозначне трактування поняття «чорного гумору» різними авторами. На думку одних теоретиків, «чорний гумор» є визначенням для спеціалізованої літературної школи США. Інші кваліфікують «чорний гумор» як складову частину постмодернізму, що має багато подібних рис із явищем романтичної іронії. Наша концептуальна думка зводиться до того, що поняття «чорний гумор» – категорія світоглядного характеру, наближена до поетологічного поняття. У цьому переконує той факт, що Ремарк не є ні представником американської школи «чорного гумору», ні сюрреалістом у класичній його формі. Але, як митець, він є одним із найактивніших «генераторів» чорного гумору в літературі двадцятого століття. Саме цей чинник дає нам підставу вважати, що чорний гумор, окрім позначених у «Літературній Енциклопедії» функціональних ролей, служить ще й як поетологічна категорія, що виражає світоглядні особливості літописців «втраченого покоління».

Проаналізувавши весь гумористичний дискурс романів «На Західному фронті без змін» та «Чорний обеліск» ми дійшли висновку, що «чорний гумор» Ремарка – явище далеко не однозначне, а скоріше багатовимірне, багатогранне, що змінюється як за «ступенем забарвленості», за атрибутивними ознаками, так і за функціональною роллю у різних художніх ситуаціях.

Наприклад, герой Ремарка, пародіюючи надмірний абсолютизм військових наказів, запитує офіцера: «Дозвольте вийти з ладу? Дозвольте вирушити на той світ!». У цьому експресивному монолозі Кроппа, спрямованому проти манії величчя армійських чиновників, міститься завуальована філософія дегуманізації людини на війні. Умови війни призводять до нейтралізації особистісного начала в поєднаннях «людина-солдат» та «людина-офіцер» з одночасним роздмухуванням до неймовірних розмірів офіційного начала в людині. Постає воєначальника пародійно доводиться до розмірів божества, володаря світу, він мало не претендує на роль Всевишнього, який вирішуватиме, «кому вирушити на той світ, а кому – ні». У понятті ж «солдат» роздмухується «підрядна семантика», згідно якої рядовий не має права навіть на смерть без дозволу командира. Можна дійти невітнішого висновку, що у багатьох ситуаціях, де стикаються солдати і чиновник, естетика «чорного гумору» народжується через переваги форми над змістом, переваги соціального статусу над природно-людським.

Нерідко причиною «чорного гумору» стає зсування звичної системи цінностей. Даючи оцінку військовому світопорядку, Пауль Боймер зауважує: «Начищений гудзик важливіший, ніж цілих чотири томи Шопенгауера» [6, с. 19]. Ось інші його афоризми, породжені естетикою чорного гумору: тут все вирішує не розум, а шевська щітка; «Тут все вирішує не думка, а заведений колись порядок»; «через тиждень нам здавалося незбагненим, що офіцер має над нами більше влади, ніж усі носії людської культури від Платона до Гете, разом узяті» [6, с. 20].

Молоді люди не лише висміюють війну, але перебуваючи в естетичному полі «чорного гумору», шукають альтернативу війні. «На протигагу Катю Кролл – філософ. Він пропонує при оголошенні війни влаштувати щось на кшталт народного свята, з музикою та з вхідними квитками, як під час бою биків. Потім на арену мають вийти міністри та генерали ворогуючих країн, у трусиках, озброєні палицями, і нехай вони б'ються один з одним. Хто залишиться живим, оголосить свою країну переможницею. Це було б справедливіше, ніж те, що робиться тут, де один з одним воюють зовсім не ті люди» [6, с. 31].

Герої німецького письменника часто розмірковують про війну, намагаючись докопатися до її суті і пояснити її причину. І щоразу нитка роздумів наводить їх до того ж абсурду. Так, намагаючись розкрити витоки воєн, Альберт каже: «Найчастіше війни виникають від того, що одна країна завдає іншій важкої образи. Йому заперечує Тьяден, запевняючи свого опонента в тому, що «не може гора в Німеччині образити гору у Франції, чи річка, чи ліс, чи пшеничне поле» [6, с. 133].

Ю. Борев, досліджуючи природу комічного, пише: «Сутність комічного – у протиріччі. Комізм – результат контрасту, розладу, протиставлення: потворного – прекрасному, нікчемного – піднесеному, безглузлого – розсудливому, безкінечної визначеності – безкінечному свавіллю, автоматичного – живому, хибного, уявно ґрунтового – значному, міцному та істинному, внутрішньої порожнечі – зовнішності, яка претендує на значимість, нижче середнього – вище середньому. У комічному присутні два протилежні начала, перший з яких здається позитивним і привертає до себе увагу, але насправді обертається негативною властивістю» [2, с. 10].

Найкращою художньою ілюстрацією теоретичних положень Ю. Борева слугує епізод з роману, де солдати, які йдуть у наступ, «проїжджаючи повз розбомбленої снарядами школи», бачать уздовж її фасаду складені штабелями «новенькі світлі неполіровані труни, що пахнуть смолою, сосновим деревом. Коментуючи побачене, солдати жартують з приводу гуманного уряду, який так сильно дбає про солдатів, що для кожного заготовили «нову світлу труну». Тут іскра «чорного гумору» висікається інверсійними іграми опозиційних точок бінару, де надстурботність насправді означає байдужість; природне, добротне – фізичну кончину; світло – могильну пітьму.

У тому ж полі «чорного гумору» є і історія з сиром, яку розповідає Пауль Боймер. «Наступного дня нам видають сир. Кожен отримує майже по четвертині голівки. З одного боку, це добре, тому що сир – смачна штука, але, з іншого боку, це погано, оскільки досі ці великі червоні кулі завжди були ознакою того, що нам доведеться потрапити в халепу. Після того, як нам видали ще й горілку, у нас стало ще більше підстав чекати

біди» [6, с. 70]. З погляду здорового глузду отримувати делікатеси – благо, але тут все вивернуто і має особливе підґрунтя з поправкою на абсурдні закони війни. Певною мірою «карнавалізація» фронтового побуту – це захисна реакція на трагізм та безглуздість того, що відбувається. Важливо те, навіщо створюється ряд фізіологічного у Ремарка: це очевидне протиставлення «живого» «мертвому»: солдати, які повернулися з фронту, насолоджуються життям у тій доступній для них формі, якою є всі можливі фізіологічні процеси. Використовуючи цей прийом, Ремарк досягає реалістичності опису і готує читача до наступних епізодів війни.

У першому розділі з поля бою повертаються лише 80 із 150 осіб, та солдати, що залишилися в живих, раді отримати більше їжі. Так, «шлунок» і «травлення» стають двома найважливішими мотивами цієї частини роману. Комізм, який згідно з термінологією В. Я. Проппа можна позначити як «комізм їжі» є в романі є суттєвим елементом стилістики. Так, в одному з епізодів Кат звертає гусячу шию, позбавляючи гусака від «мук», і збирається його засмажити: «Кат обчищує гусака і готує його. Пір'я ми дбайливо відкладаємо убік [7, с. 121].

На них ми збираємося зробити собі дві подушечки з написом: «Спокійно спи під гуркіт канонади!»». Інший епізод, який також стосується комізму їжі, але вже з дещо іншого погляду – як неминучий результат гастрономічного надлишку: Кат вдається отримати двох свиней, після чого ті були засмажені та з'їдені солдатами. Ремарк особливу увагу акцентує на наслідках цього «бенкету» та пов'язані з ними фізіологічні процеси.

Зовсім іншого відтінку набуває ремарківський «чорний гумор» в системі комунікативної поведінки героїв з рідними, близькими, особливо з матерями, чий прохання, настанови, застереження виглядають трагікомічними, з точки зору солдатів на війні. Це так званий сумний, ліричний «чорний гумор», що народжується на перетинах двох правд: правди війни та материнської правди, а також «екзистенційної недоречності» материнської тривоги за умов військової обстановки. Показовим є епізод, пов'язаний із Кеммеріхом. У момент, коли молоді солдати стоять біля ліжка однокласника, що вмирає, Пауль Боймер згадує фразу матері Кеммеріха: «Ти вже там приглянь за моїм синочком на фронті!» [6, с. 121]. Сам по собі цей вислів, здавалося б, не містить нальоту «чорного гумору», проте, потрапивши в контекст військової обстановки, ці слова набувають «чорного» забарвлення. «Але як накажете приглядати за людиною, якщо вона на фронті!» – розгнівано вигукує Пауль Боймер. Наведений приклад ми відносимо до так званого контекстуального «чорного гумору», під яким мається на увазі трансформація нейтральних слів і виразів, які в умовах абсурду війни набувають абсурдного характеру.

Алогізм – складова частина «чорного гумору», що висікає сміх з несумісності, несхожості об'єкта оцінки та системи оцінки. Значимість речі (предмета, явища, людини) оцінюється, виходячи не з її внутрішніх законів, а із застосуванням мірил зовсім іншої площини. В естетичній системі Ремарка ситуація, коли стикаються дві різні системи цінностей трапляється часто: воєнного часу та мирного. Реалії мирного часу судяться із залученням системи оцінок воєнного часу чи навпаки. Відбувається неминуче аксіологічне зрушення, що породжує естетику «чорного гумору».

Найяскравіший приклад із роману «На Західному фронті без змін»: Пауль Боймер із друзями дивляться на зображення дівчини на довоєнній афіші і починають засуджувати погану якість її взуття, «в якому й одного кілометра не пройде» [6, с. 95]. Характерно, що оповідач у заключній частині цього епізоду сам оперує словом «безглуздо», підтверджуючи нашу думку про те, що джерелом «чорного гумору» часто є безглуздість, абсурд.

Подібний приклад зустрічається на сторінках роману «Три товариші»: Роберт Камп, дивлячись на рожевошокого карапуза, говорить фразу, яку міг промовити лише представник «втраченого покоління». Він каже: «Цікаво, до якої війни він дозріє?». У цьому риторичному питанні міститься естетика зміщеної аксіології – все судиться мірилом війни, а представник чоловічої статі асоціюється у представника «втраченого покоління» лише з тематикою війни.

Важливе місце у сміховій парадигмі романів Ремарка займає й зовсім іншого сміх – сміх викривальний, сатиричний, який висміює несумлінних і непрофесійних воєначальників. Свої сатиричні стріли герой Ремарка направляє в бік військових лікарів та військових чиновників. Ось один із анекдотів, «що обійшли весь фронт від Вогезів до Фландрії, – анекдот про військового лікаря, який читає на комісії прізвища за списком і, не дивлячись на того, хто підійшов, каже: «Придатний. На фронті потрібні солдати». До нього підходить солдат на дерев'яному протезі, лікар знову каже: «Придатний». І тоді солдат відповідає йому: «У мене вже є дерев'яна нога, але якщо ви мене відправите на фронт і мені відірвуть голову, я замовлю собі дерев'яну голову і стану лікарем» [6, с. 178].

Під час аналізу роману ми звертали увагу і на той рівень сміхової культури, який приховується в ненормативних лексичних одиницях, алегоріях, зооморфних зіставних образах (лайно, дригалка, драпати, дисциплінка, примружити дупу, кошенята, цуценята, барани, зайці, старий хом'як, бики), які працюють на зниження образу війни загалом.

Подібні сатиричні художні засоби Ремарк застосовує в романі «Чорний обеліск». Твір, часом, надричний, похмуро – гротескний, але разом з тим викривальний. Роман «Чорний обеліск» – можливо, взагалі найзріліший, найсильніший у літературному сенсі твір цього письменника. Світ навколо Людвіга Бодмера, головного героя роману – хиткий, тут знецінене все: почуття, поезія, курс марки, коли вранці не знають, що

буде ввечері, а від асигнацій розкурюють сигарети. Герої роману люблять та цінують гумор, тому що саме гумор допомагає їм справлятися з гнітом обтяжуючих обставин. Людвіг Бодмер змушений займатися торгівлею надгробками і вважає за краще не надто серйозно і не надто шанобливо думати про смерть і життя, – це теж спосіб самозахисту: «Справа в тому, що для повноти враження я робив на пам'ятниках у каталозі написи розведеним у олії сусальним золотом. Це давало мені величезне задоволення; всіх кого я не ненавидів, я прирікав на смерть і малював їм надгробок – наприклад, своєму унтер-офіцерові з часів солдатчини, який ще й сьогодні живий і здоровий: «Тут спочиває після довгих страждань, після того як він провів у домовину всіх своїх близьких, поліцай Карл Флюмер». Для такої епітафії я мав підстави – цей негідник добре намучив мене, а на фронті двічі посилав у дозор, звідки я лише випадково повернувся живим» [6, с. 348].

Створюючи «Чорний обеліск» автор поставив собі за мету через призму «чорного гумору» викрити вульгарну сучасність, через висміювання минулого засудити сучасне і застерегти нове покоління від його повторення. Ремарк допускає поєднання комічного і потворного, що допомагає йому загострювати трагічне настільки, що воно викликає сміх, і гіпертрофує комічне до такої неймовірної потворності, що воно починає викликати відразу. Ось один із прикладів «чорного гумору» нового гатунку Ремарка з роману «Чорний обеліск»:

«На землі один побіч одного вишукувались чотири орли, два бронзові і два чугунні. Вони теж мають увінчати пам'ятники полеглим і надихнути молодь на нову війну, бо як переконливо заявляє відставний майор Волькенштейн, «колись же, нарешті, ми мусимо перемогти, і тоді горе нашим ворогам! Правда, поки що орли скидаються на величезних курок, які сідають нестися». Соковитими сатиричними мазками Ремарк накреслює карикатурні портрети тих «справжніх германців», які нічого не забули і нічого не навчилися: шкуродера Вацка, що сліпо вірить розгнуданій нацистській демагогії, тупоголового Генріха Кроля, який народився «стоячи струнко»: «Генріх Кроль належить до тих людей, які ніколи не мають сумніву, що їхні погляди правильні -це робить їх не тільки нудними, але й небезпечним. Із них складається та тупоголова маса нашої любої батьківщини, яку завжди можна знову і знову гнати на війну.»

Знаменне є глузування письменника з антигуманістичного, манірного, декадентського мистецтва – з верденського «клубу поетів», з їх далекої від життя писанини – цієї покручі «світової скорботи» і жалюгідного провінціалізму: «Отто Бамбус – один із наших поетів, який користується найбільшим успіхом. Ми всі заздимо йому. Він пише ліричні вірші про затишні куточки, навколишні села, завулки у вечірню пору і про свою сумну душу... Я ж користуюся у Отто особливою довірою. Він дуже хотів би піти колись до публічного будинку, однак не насмілюється. Від цих відвідин Бамбус сподівається могутнього зльоту дещо анемічної лірики» [3 с. 12].

Впадає в око різке сатиричне, викривальне забарвлення багатьох епізодів. В «Чорному обеліску» змінюється весь ракурс авторського бачення світу. Здається, що він ніби зсунутий із звичайних фундаментів – цей світ патологічного егоїзму та анемічних пороків, у якому живе і діє головний герой роману. Тут зустрічаються повії, які турботливо перевіряють шкільні зошити рожевошоких хлопчаків; щаслива вдова голосить над гробом недолюдка – чоловіка; компанія юних поетів вирушає в будинок розпусти, щоб набратись вражень для платонічних віршів; літнє подружжя вішається в шафі, залишаючи записку мебляру з вибаченням за незручності, а комендант військового кладовища торгує мертвими полковниками; найдорожчий і найпотворніший скарб фірми «Кроль і сини», чорний обеліск – символ цього божевільного життя, – на який протягом років мочився п'яний фельдфебель, встановлюється на могилі жінки легкої поведінки, а бездомні парочки особливо охоче віддаються тілесним утіхам на надмогильному камені.

Такий гротескно загострений контраст, загальне зсунення, навмисне викривлення проєкцій роману, схильність до побіжних карикатурних портретів – масок, – все це вказує на певну залежність художньої манери Ремарка від естетики німецького експресіонізму. Але, якщо експресіонізм, як правило, йшов від ідеї, від абстракції, під які підводив характери і події, то Ремарк відштовхується від життя, від дійсності, від історичних уроків, які вона дає. [3, с. 15]

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Таким чином, наш основний висновок: «чорний гумор» Ремарка – явище далеко не однозначне, а скоріше багатовимірне, багатогранне, що змінюється як за «ступенем забарвленості», за атрибутивними ознаками, так і за функціональною роллю у різних художніх ситуаціях. Нерідко «Чорний гумор» Ремарка виступає пародією, набуває форм протиріччя, алогізму, глузування або відіграє викривальну роль. Таким чином, у художній системі класика німецької літератури Е. М. Ремарка ми зустрічаємо цілий спектр форм вираження «чорного гумору»: екзистенційний регіт, тонку іронію, мудру посмішку, карикатурний сміх, сувору сатиру, колючу іронію, сумний гумор, комізм, криву скептичну посмішку і т. д. У сукупності вся ця гама відтінків «чорного гумору» складається в єдиний карнавальний світоглядний сміх, який заперечує недосконалість буття заради гармонійного суспільства, де немає місця війнам.

Література

1. Бахтін М. М. Творчість Франсуа Рабле та народна культура середньовіччя та Ренесансу/ М.М. Бахтін. – М. : Художня література, 1990.
2. Борев Ю. Б. Комічне, або про те, як сміх страчує недосконалість світу, очищає та оновлює людину та утверджує радість буття / Ю. Б. Борев. - М.: Мистецтво, 1970. - 272 с.

3. Затонський Д. В. Перечитуючи Ремарка / Д. В. Затонський. – К.: Дніпро, 1986. – 33с.
4. Українська мова : Енциклопедія [ред.-упоряд.: В. М. Русанівський., О. О. Тараненко та ін.] – 2-ге вид. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
5. Ремарк Е. М. Вибрані твори у 2-х томах / Е. М. Ремарк. – Кишинів: Література, 1979. – 442 с.
6. Пропп. В. Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне) / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1999. – 288 с.
7. Цепордей О. В. Іронія як категорія художнього тексту (на матеріалі мови романів Е. М. Ремарка та їх перекладів російською мовою) / О. В. Цепордей // Вісник Адигейського державного університету. Сер. Філологія і мистецтвознавство. – Майкоп, 2008. – Вип. 10. – С. 95-99.
8. Черниченко Л. Л. «Чорний гумор» як форма модерністського роману / Л.Л. Черниченко // Сучасний роман: Досвід дослідження. – М. : Наука, 1990. – С. 245-255.

References

1. Bakhtin M. M. Tvorchistj Fransua Rable ta narodna kuljtura srednjovichchja ta Renesansu/ M.M. Bakhtin. – М. : Khudozhnja literatura, 1990.
2. Borjev Ju. B. Komichne, abo pro te, jak smikh strachuje nedoskonalistj svitu, ochyshhaje ta onovljuje ljudynu ta utverdzuje radistj buttja / Ju. B. Borjev. - М.: Mystectvo, 1970. - 272 s.
3. Zatonsjkyj D. V. Perechytujuchy Remarka / D. V. Zatonsjkyj . – К.: Dnipro, 1986. – 33s.
4. Ukrajinsjka mova : Encyklopedija. [red.-uporjad.: V. M. Rusanivskyj., O. O. Taranenko ta in.] – 2-ghe vyd. – К. : Ukr. encykl., 2004. – 824 s.
5. Remark E. M. Vybrani tvory u 2-kh tomakh / E. M. Remark. – Kyshyniv: Literatura, 1979. – 442 s.
6. Propp. V. Ja. Problemy komizma y smekha. Rytualjnyj smekh v foljklore (po povodu skazky o Nesmejane) / V. Ja. Propp. – М. : Labyrynt, 1999. - 288 s.
7. Cepordej O. V. Ironija jak kateghorija khudozhnjogho tekstu (na materiali movy romaniv E. M. Remarka ta jikh perekladiv rosijsjkoju movoju) / O. V. Cepordej // Visnyk Adyghejskogho derzhavnogho universytetu. Ser. Filologhija i mystectvoznnavstvo. – Majkop, 2008. – Vyp. 10. – S. 95-99.
8. Chernychenko L. L. «Chornyj ghumor» jak forma modernistsjkojogho romanu / L.L. Chernychenko // Suchasnyj roman: Dosvid doslidzhennja. – М. : Nauka, 1990. – S. 245-255.